

Warszawa, dn. 19 czerwca 2022 r.

Dr hab. Andrzej Kobyliński, prof. UKSW
Instytut Filozofii
Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr. Dawida Winclawa pt.
O osobie bez osoby. Projekt filozofii impersonalnej Roberta Esposito.
Promotor: dr hab. Marcin Zdrenka, prof. UMK. Promotor pomocniczy:
dr hab. Piotr Domeracki, prof. UMK

Głównym celem badań podjętych w rozprawie doktorskiej pana magistra Dawida Winclawa jest rekonstrukcja i analiza krytyki pojęcia „osoby” w twórczości filozoficznej Roberta Esposito (1950–). W recenzowanej pracy poglądy tego współczesnego włoskiego myśliciela zostały umieszczone w szerszym kontekście wielu ważnych sporów intelektualnych, prowadzonych w świecie zachodnim na przestrzeni dziejów – szczególnie w XX wieku i na początku obecnego stulecia. W konsekwencji rozprawa doktorska posiada dużą wartość erudycyjną. Z jednej strony Doktorant poddaje wnikliwej analizie najważniejsze założenia filozofii impersonalnej Esposito, z drugiej – prezentuje wybrane konsekwencje, które wiążą się z ewentualnym przyjęciem założeń tejże filozofii na gruncie prawa, etyki czy nauk społecznych. W związku z tym, że analizowana twórczość włoskiego myśliciela ma charakter interdyscyplinarny, rozprawa doktorska uwzględnia wymiar nie tylko filozoficzny, ale także teologiczny, prawny, lingwistyczny oraz etyczny.

Istotą projektu filozofii impersonalnej jest radykalny postulat eliminacji osoby z każdej formy dyskursu. Krytyczny stosunek Roberta Esposito do pojęcia „osoby” wynika z rzekomo negatywnych skutków, jakie ono wywołuje, kiedy jest odnoszone do człowieka i życia społecznego. Jego zdaniem osobowe rozumienie człowieka przyczynia się do wykluczenia społecznego, uprzedmiotowienia życia ludzkiego, deprecjacji cielesności. Ma to związek z faktem, że pojęcie „osoby” nie jest jedną z wielu kategorii poznawczych, ale stanowi tzw. dyspozytyw. Esposito zapożyczył ten termin od francuskiego filozofa Michela Foucaulta, który definiował go jako różnorodny zbiór elementów, wchodzących ze sobą w

złożone interakcje tam, gdzie spotykają się ze sobą przestrzeń władzy i przestrzeń wiedzy. Tak rozumiany dyspozytyw wywołuje performatywne skutki w rzeczywistości pozajęzykowej.

Esposito twierdzi, że takim dyspozytywem jest właśnie pojęcie „osoby”. Jego zdaniem forma bycia osobowego charakteryzuje się tym, że nazywając kogoś „osobą” lub coś „osobowym”, a więc wartościowym i godnym ochrony, z konieczności pozbawia skutecznej ochrony tych wszystkich, którym ta kategoria nie przysługuje. Wprowadzane przez to pojęcie podziały przeważnie nie są jedynie funkcjonalne, ale faktycznie tworzą rozróżnienia, hierarchie i napięcia w przestrzeni relacji międzyludzkich i życia społecznego. Według Esposito personalizacja, czyli nadawanie jednostkom ludzkim statusu osobowego, zawsze pociąga za sobą depersonalizację. Twórca filozofii impersonalnej przypomina, że istnienie rzymskich *personae sui iuris* automatycznie zakładało istnienie jednostek tego statusu pozbawionych. Implikowana przez kategorię osoby rozbudowana hierarchia prowadziła aż do *res* – niewolników, *de facto* postrzeganych przez rzymskie prawo jako „mówiące narzędzia”.

Doktorant, z jednej strony, widzi zasadność niektórych tez sformułowanych w ramach filozofii impersonalnej, z drugiej – nie zgadza się z radykalnym postulatem, aby całkowicie usunąć kategorię osoby z prawa, etyki czy socjologii. Dlaczego? Ponieważ „pojęcie «osoby», nawet jeśli implikujące pewne opisywane przez Esposito trudności, w rezultacie okazuje się terminem, którego hipotetyczna eliminacja, z dużym prawdopodobieństwem nie doprowadziłaby do znalezienia mniej problematycznego pojęcia” (s. 231).

Praca składa się z wprowadzenia, czterech rozdziałów, podsumowania, streszczenia, bibliografii i indeksu osób. Przedmiotem dociekań podjętych w pierwszym rozdziale jest prezentacja specyfiki włoskiej filozofii niepersonalistycznej. W tym fragmencie rozprawy Doktorant przybliży postać Roberta Esposito i charakteryzuje jego model filozoficzny. Dokonuje także prezentacji myśli Giorgia Agambena, który proponuje definiowanie tożsamości jednostki ludzkiej z pominięciem kategorii osoby, odwołując się tylko i wyłącznie do inkluzywnych kategorii teoretycznych. Ważnym elementem pierwszego rozdziału jest analiza koncepcji dyspozytywu, jaką wypracował Michel Foucault.

W drugim rozdziale został zaprezentowany historyczny rozwój pojęcia „osoby” w ujęciu Esposito. Jego zdaniem w tej kategorii są obecne trzy figury: *persona romana*, *persona cristiana* oraz *persona moderna*. Pierwsza figura występuje przede wszystkim w prawie rzymskim. Odnosi się do wolnych mężczyzn posiadających rzymskie obywatelstwo

i niepodlegających niczyjej władzy. *Persona cristiana* to z kolei figura, którą Esposito określił ideę osoby ukształtowaną na gruncie myśli chrześcijańskiej w kontekście sporów teologicznych dotyczących zagadnień chrystologicznych. Chrześcijańskie rozumienie osoby ma charakter ontologiczny. Natomiast trzecia figura to ogólne określenie koncepcji tożsamości jednostki ludzkiej wypracowanych w filozofii nowożytnej. Esposito odwołuje się w swoich dociekaniach do takich myślicieli jak Thomas Hobbes, John Locke, Immanuel Kant, Georg Wilhelm Friedrich Hegel. W ostatniej części drugiego rozdziału zostały poddane analizie koncepcje osoby obecne w filozofii neoutylitarnistycznej, wypracowane przez takich autorów jak Peter Singer czy Hugo Engelhardt.

Przedmiotem rozważań podjętych w trzecim rozdziale jest analiza projektu filozofii impersonalnej. Według Esposito specyfika tego modelu intelektualnego polega na wskazaniu tożsamości człowieka innej niż osobowa. Poszukując nowej tożsamości, włoski myśliciel odwołuje się do Simone Weil, która twierdziła, że kategoria osoby kojarzy się z wykluczeniem i umocowanym społecznie przywilejem. Francuska filozofka kwestionowała stanowisko Jacquesa Maritaina i Emmanuela Mouniera, którzy stworzyli zręby filozoficznej koncepcji personalizmu. Jej zdaniem „osoba” to przede wszystkim termin abstrakcyjny, oznaczający podmiot praw. W tym kontekście Doktorant stwierdza: „Społeczeństwo i jego instytucje muszą odnosić się do indywidualów jako całości – włączając weń każdy psychofizyczny aspekt – nie zaś arbitralnie dobieranych predykatów. Francuska filozofka «osobie» i «prawu» pragnie przeciwstawić inny porządek. Jest nim bezosobowość oraz koncepcja sprawiedliwości. (...) To, co impersonalne, to wspólne wszystkim istotom ludzkim oczekiwanie dobra, trwale i głęboko wpisane w ich strukturę psychiczną, oraz wewnętrzny opór na wyrządzaną im krzywdę i doświadczaną niesprawiedliwość” (s. 144).

Według Esposito filozofia impersonalna jest filozofią wspólnoty. Znajduje ona swoje uzasadnienie w trzech obszarach semantycznych: sprawiedliwości, twórczości literackiej oraz życia. W projekcie filozofii impersonalnej idea powszechnej sprawiedliwości jest przeciwstawiona prawu podmiotowemu i ściśle z nią związanej kategorii osoby. Esposito twierdzi, że nadejście uniwersalnej sprawiedliwości może zapewnić „trzecia osoba” – figura zaczerpnięta z filozofii Alexandra Kojève’a. „Trzecia osoba”, obecna także w myśli takich autorów jak Vladimir Jankèlèvitch czy Emmanuel Lévinas, jest traktowana jako solidna podstawa wspólnoty i państwa, ponieważ zapewnia bezstronność i sprawiedliwość, kwestionując myślenie dychotomiczne w kategoriach przyjaciela i wroga. Gdy chodzi o obecność myślenia bezosobowego i impersonalnego

„się” w literaturze, Esposito wskazuje twórczość literacką Maurice’a Blanchota, którego uważa za najważniejszego teoretyka impersonalności w świecie literatury. Z kolei trzeci obszar semantyczny, w którym filozofia impersonalna znajduje swoje uzasadnienie, czyli życie, to szeroko rozumiany biologiczny wymiar ludzkiej egzystencji, będący przedmiotem badań filozoficznych takich autorów jak Michel Foucault czy Gilles Deleuze.

W czwartym rozdziale Doktorant poddaje analizie zasadność postulatu Esposito, aby eliminować pojęcie „osoby” ze wszelkiego dyskursu, zwłaszcza z przestrzeni etyczno-prawnej. Jednym z obrońców kategorii osoby w kontekście prawnym jest włoski myśliciel Stefano Rodotà, który twierdzi, że posługiwanie się bardziej abstrakcyjnymi kategoriami poznawczymi niż osoba, np. podmiotem, tworzy poważne problemy dotyczące określenia ich denotacji. Z kolei na zasadność uwzględniania tożsamości osobowej w badaniach społecznych zwraca uwagę włoski socjolog Alessandro Dal Lago. Najpoważniejsze zarzuty pod adresem filozofii impersonalnej sformułował włoski myśliciel Vittorio Possenti, który twierdzi, że pełna realizacja jej postulatów dążących do tego, aby anihilować to, co osobowe, prowadziłaby do absurdu, gdyż nie to, co bezosobowe, lecz właśnie podmioty osobowe są zdolne do komunikacji i tworzenia relacji społecznych.

Szczególne wartości intelektualne rozprawy doktorskiej pana magistra Dawida Winclawa polega przede wszystkim na przybliżeniu poglądów autora, który jest bardzo słabo znany w naszym kraju. Należy podkreślić, że w polskiej literaturze naukowej „wciąż brak monografii i większych opracowań poświęconych zarówno filozofii impersonalnej, jak i twórczości Roberta Esposito w ogóle” (s. 12). W konsekwencji opracowanie Doktoranta, który w trakcie realizacji projektu badawczego skutecznie połączył doskonałą znajomość języka włoskiego z umiejętnością prowadzenia rzetelnych analiz filozoficznych, wypełnia lukę w przestrzeni dociekań intelektualnych realizowanych w naszym kraju.

Wydaje się, że w ważnej i inspirującej rozprawie naukowej powinno wybrzmieć w sposób bardziej zdecydowany własne stanowisko badawcze Doktoranta. Posiadając bardzo szerokie kompetencje intelektualne, pan Dawid Winclaw analizuje w swojej pracy wiele różnych poglądów intelektualnych i stanowisk filozoficznych. W gąszczu analizowanych zagadnień nie zawsze widać wystarczająco przejrzyste centralny problem badawczy. Doktorant określił w następujący sposób główną hipotezę swojej rozprawy: „Nietożsamość «osoby» i «istoty ludzkiej» (nierównozakresowość tych nazw) nie tyle jest wyrazem hiatusu w obrębie ludzkiej natury, lecz raczej pozwala na uzyskanie dwojakiej perspektywy – kulturowej i badawczej – z której rozpatruje się osobę ludzką. Hipoteza ta zakłada tym samym, że postulat szeroko zakrojonej rezygnacji z posługiwania się terminem «osoba» w

omawianych tu dyskursach, jest nieuprawniony z uwagi na motywowaną prawnie, etycznie i społecznie potrzebę jego pozostawienia w obrębie tychże dyskursów” (s. 21).

Jeśli Doktorant rzeczywiście kwestionuje główne założenia filozofii impersonalnej Esposito, to uzasadnienie takiego stanowiska powinno znaleźć w pracy o wiele bardziej rozbudowaną argumentację filozoficzną. W tym kontekście zbyt daleko posunięta ostrożność badawcza jest nieuzasadniona. Osobiste stanowisko Doktoranta i weryfikacja głównej hipotezy badawczej powinny być bardzo jasno określone. W zakończeniu trzeciego rozdziału znajdują się następujące słowa: „«Stawanie się zwierzęciem» – figura, po którą pierwszy w filozofii sięgnął Kojève, a która powraca w twórczości Deleuze’a – jest propozycją teoretyczną, która w mniemaniu Esposito może być swoistym antidotum na negatywne skutki, które wywołuje w wielu obszarach dyspozytyw osoby. Szeroko rozumiana idea wielości i różnorodności – zapośredniczona przez dowartościowanie animalnej strony ludzkiej natury i dzięki wnioskowi płynącemu z kreślonego przez Deleuze’a witalizmu – miałyby zaprowadzić jedność w obrębie ludzkiej natury nękanej dualizmami antropologicznymi” (s. 186). Co sądzi na ten temat Doktorant? Jakie jest jego stanowisko filozoficzne w sprawie postulowanego „stawania się zwierzęciem”?

Warto zauważyć, że Doktorant akceptuje część argumentów krytycznych, jakie pod adresem filozofii impersonalnej sformułował Vittorio Possenti. „Zwraca on uwagę na fakt – stwierdza pan Dawid Winclaw – że Roberto Esposito niewłaściwie pojmuje ontologiczne aspekty «osoby», popada w sprzeczności natury logicznej i językowej, a także powoduje konfuzję spowodowaną stosowaniem aparatu pojęciowego charakterystycznego dla filozofii społecznej w obszarze ontologii. Rezultaty tejże krytyki zostają częściowo przyjęte przez autora niniejszej pracy” (s. 230–231).

Jak w tym kontekście rozumieć słowo „częściowo”? Odpowiedź na to pytanie dotyczy głównej hipotezy badawczej całej rozprawy doktorskiej. Doktorant podziela stanowisko Possentiego, że „nie jest możliwa inna podmiotowość niż ta osobowa i inna wizja wspólnoty niż ta oparta na *communio personarum*” (s. 216). Possenti krytykuje filozofię impersonalną w sposób ostry i zdecydowany. W tym kontekście Doktorant powinien bardzo precyzyjnie wyjaśnić, z którymi argumentami Possentiego się zgadza, a jakie jego zarzuty – skierowane pod adresem filozofii impersonalnej – uważa za bezzasadne. W ten sposób własne stanowisko badawcze Doktoranta zyskałoby pogłębioną i przejrzystą formę intelektualną. Można odnieść wrażenie, że wysiłki badawcze podjęte w ramach realizacji projektu doktorskiego zostały ukierunkowane nie tyle na wypracowanie nowego osiągnięcia poznawczego, ile na przeprowadzenie rzetelnej prezentacji poglądów

Roberta Esposito, porównując je ze stanowiskiem wielu innych autorów, zajmujących się historią idei, filozofią, prawem, etyką czy socjologią.

Pewne zastrzeżenia budzi struktura podziału treści. We wprowadzeniu aż osiem stron zostało poświęconych zapowiedzi poszczególnych rozdziałów. Ten fragment wprowadzenia powinien być krótki, syntetyczny – w obecnej formie przypomina raczej podsumowanie. We wprowadzeniu brakuje m.in. nakreślenia szerszego kontekstu debaty dotyczącej statusu osobowego jednostki ludzkiej, wskazania głównych pytań badawczych, prezentacji postaci Roberta Esposito i wykorzystanych w pracy metod badawczych. Z kolei w pierwszym rozdziale jego tytuł nie odpowiada treści. Dlaczego? Ponieważ tytuł sugeruje, że w rozdziale zostanie zaprezentowana specyfika włoskiej filozofii niepersonalistycznej. Niestety, zamiast takiej szerokiej panoramy intelektualnej mamy jedynie przybliżenie postaci Roberta Esposito, analizę dyspozytywu Michela Foucaulta i prezentację tożsamości bez osoby w ujęciu Giorgia Agambena. Wydaje się, że czymś niewłaściwym jest także podział zakończenia pracy na podsumowanie i streszczenie. Treści zawarte w podsumowaniu i streszczeniu powinny stanowić jedną spójną merytorycznie jednostkę redakcyjną. W ten sposób Doktorant mógłby bardziej przekonująco wykazać nowatorski charakter swoich badań i adekwatnie zaprezentować osiągnięcie poznawcze rozprawy.

Pewnym ograniczeniem pracy jest pominięcie szerszego kontekstu współczesnej filozofii włoskiej, w której toczy się bardzo żywa debata dotycząca tożsamości osobowej człowieka. Doktorant bardzo wnikliwie analizuje tych autorów, których poglądy przywołuje Esposito w swoich książkach i artykułach. Niestety, Esposito *de facto* nie podejmuje żadnej dyskusji z tymi filozofami, którzy we Włoszech są zdecydowanymi obrońcami pojęcia „osoby”. W konsekwencji także Doktorant nie przywołuje tych włoskich autorów, których nie uwzględnia Esposito. W tym kontekście wyjątkiem jest prezentacja poglądów Vittoria Possentiego.

Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na dwa zjawiska odnoszące się do współczesnej filozofii włoskiej. Pierwsze dotyczy bardzo silnego nurtu intelektualnego, promującego tożsamość osobową człowieka. W marcu 2020 r. powstała we Włoszech niezwykle ciekawa i inspirująca inicjatywa filozoficzna: „Osoba w centrum – Stowarzyszenie na rzecz filozofii osoby” (*Persona al centro – Associazione per la filosofia della persona*). Komitet założycielski tego stowarzyszenia tworzą następujące osoby: Calogero Caltagirone, Claudio Ciancio, Gennaro Cicchese, Giuseppe Goisis, Michele Indelicato, Angela Michelis, Donatella Pagliacci, Anna Maria Pezzella, Vittorio Possenti,

Giorgio Rivolta, Luca Robino, Flavia Silli, Lucia Stefanutti, Luigi Vero Tarca, Francesco Totaro, Gianni Vacchelli, Tommaso Valentini.

Stowarzyszenie zostało stworzone z myślą o postawieniu osoby w centrum jako „perspektywy perspektyw”. Chodzi o ujmowanie osoby we wszystkich jej komponentach duchowych, materialnych, racjonalnych, emocjonalnych i zdolności do generowania więzi społecznych. Zdaniem założycieli stowarzyszenia trzeba powrócić do „myślenia o osobie” w obecnym okresie historycznym, w którym istnieje wielość interpretacji wymagająca odpowiedniego rozeznania samego pojęcia osoby i jej godności. Jest to zatem kwestia myślenia i realizacji odnowionego humanizmu w obliczu wyzwań postczłowieka i transczłowieka. Twórcy stowarzyszenia twierdzą, że obrona osobowej tożsamości jednostki ludzkiej wiąże się z koniecznością przewyciężenia wszelkiego redukcjonizmu, naturalistycznego lub antropocentrycznego, otwarciem na paradygmat ekologii integralnej i rozumieniem osoby ukonstytuowanej w relacji z transcendencją oraz w harmonii z wartością rzeczywistości skończonych. Stowarzyszenie realizuje swoje cele statutowe wspierając publikację monografii i artykułów, organizując konferencje naukowe, realizując projekty badawcze, promując w mediach tematykę osoby, filozofii personalistycznej, tożsamości osobowej człowieka.

Drugim zjawiskiem, potwierdzającym aktualność problematyki osoby w społeczeństwie włoskim, są wielkie spory bioetyczne, których najważniejszym elementem jest pytanie o status osobowy jednostki ludzkiej. Jedną z najtrudniejszych debat światopoglądowych we Włoszech na przestrzeni ostatniego ćwierćwiecza dotyczyła legalizacji metod sztucznego zapłodnienia. W 2005 r. w kraju nad Tybrem w sprawie zapłodnienia pozaustrojowego przeprowadzono ogólnonarodowe referendum. Po referendum szczególnie inspirującym zjawiskiem okazała się bardzo ciekawa dyskusja na temat statusu ludzkiego embrionu, która toczyła się na łamach wielu gazet i czasopism. Debata publiczna, która poprzedziła referendum, ukazała ograniczenia współczesnej refleksji filozoficznej na temat statusu embrionu, koncepcji osoby i definicji życia ludzkiego.

Pytania dotyczące początku i istoty człowieczeństwa, życia ludzkiego, życia osobowego i tożsamości jednostki ludzkiej powróciły po referendum ze zdwojoną siłą. W niezwykle ciekawej dyskusji publicznej zabrali głos najważniejsi włoscy filozofowie i intelektualiści. Zwolennicy stosowania metod sztucznego zapłodnienia (m.in. Massimo Cacciari, Sergio Givone, Emanuele Severino, Gianni Vattimo, Salvatore Veca) zwrócili uwagę szczególnie na to, że ludzki embrion nie ma takich samych praw jak osoba dorosła,

natomiast przeciwnicy takich procedur medycznych (m.in. Dario Antiseri, Enrico Berti, Francesco Botturi, Vittorio Possenti, Carmelo Vigna) podkreślili przede wszystkim osobowy charakter dziecka poczętego.

Przywołanie szerszego kontekstu filozoficznego, charakterystycznego dla współczesnego społeczeństwa włoskiego, podkreśla aktualność analiz przeprowadzonych przez Doktoranta i zwraca uwagę na specyfikę debat intelektualnych prowadzonych w kraju nad Tybrem. Wydaje się, że włoska humanistyka jest wciąż zbyt mało obecna w polskim życiu intelektualnym. W tym kontekście recenzowana rozprawa doktorska odgrywa bardzo ważną rolę, ponieważ przybliżyła nam włoską debatę filozoficzną i poszerza krąg ważnych zagadnień intelektualnych, które powinny być przedmiotem rzetelnego namysłu także w naszym kraju.

Należy stanowczo podkreślić, że rozprawa doktorska została przygotowana niezwykle starannie. W niektórych fragmentach pracy pojawiają się drobne błędy interpunkcyjne, literowe i stylistyczne. Jako jeden z przykładów można wskazać następujące zdanie na str. 7: „Nieoczekiwany gest redakcji «Time’a» (...) sprawił, że w sposób symboliczny sprawił”. Z kolei na str. 146 czytamy: „Aby by ta filozoficzna perspektywa”. Na str. 192 pojawia się następujący błąd: „Na którego treść złożyło się potrójne semantyczne dziedzictwo semantyczne”. Z kolei na str. 200 jest następujące wyrażenie: „Zarówno pod aspektem prawnym, jak i etycznym”.

Niewielkie błędy pojawiają się także w bibliografii. Nie zawiera ona artykułu Bartosza Brożka pt. *Pojęcie osoby w dyskusjach bioetycznych*, który jest cytowany w kilku fragmentach rozprawy. W bibliografii jest wskazane jedynie dzieło zbiorowe, w którym zostało opublikowane to opracowanie. Inne błędy w bibliografii to m.in. brak fragmentu tytułu jednej z monografii, zła data wydania jednej z publikacji, brak wskazania stron cytowanego artykułu, pominięcie imienia i nazwiska tłumacza jednej z publikacji itp.

Po wprowadzeniu koniecznych poprawek, dysertacja – posiadająca niewątpliwie dużą wartość erudycyjną – powinna zostać opublikowana jako monografia naukowa. W ten sposób wnioski płynące z niezwykle aktualnych badań, przeprowadzonych w ramach realizacji projektu rozprawy doktorskiej, mogą stać się ważnym punktem odniesienia w dyskusji naukowej dotyczącej tożsamości osobowej człowieka i specyfiki bytu ludzkiego. Warto w tym miejscu podkreślić, że obrona godności człowieka i zachowanie wyjątkowego charakteru życia ludzkiego stają się obecnie niezwykle ważnym zadaniem w kontekście wyzwań związanych z rewolucją biotechnologiczną.

Zgodnie z wymaganiami zawartymi w ustawie *Prawo o szkolnictwie wyższym i nauce* z dnia 20 lipca 2018 r., aby przedmiotem rozprawy doktorskiej było „oryginalne rozwiązanie problemu naukowego, oryginalne rozwiązanie w zakresie zastosowania wyników własnych badań naukowych w sferze gospodarczej lub społecznej albo oryginalne dokonanie artystyczne” (art. 187 ust. 2), stwierdzam, że opracowanie mgr. Dawida Winclawa spełnia zdecydowanie wymogi ustawowe i wnoszę o dopuszczenie Doktoranta do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Andrzej Kobyliński

Dr hab. Andrzej Kobyliński, prof. UKSW